

Katarzyna Górak-Sosnowska*

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (Polska)

Ewa Jastrzębska**

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (Polska)

UWARUNKOWANIA INSTYTUCJONALNE I NORMATYWNE TWORZENIA POKOI DO MODLITWY DLA MUŻULMANÓW NA POLSKICH UCZELNIACH

Streszczenie: Przestrzenie dla osób ze szczególnymi potrzebami, wynikającymi z neuroróżnorodności czy odmienności kulturowej, w tym religijnej, mają na uczelniach zachodnich długą tradycję. Są to pomieszczenia do wyciszenia, medytacji czy modlitwy. Uwzględnienie szczególnych potrzeb coraz liczniejszych grup studentów stanowi realizację zasady równych szans na uczelniach. Celem artykułu jest ocena możliwości odmawiania modlitwy przez studiujących na polskich uczelniach mużulmanów oraz diagnoza w jaki sposób polskie uczelnie ustosunkowują się do postulatów dotyczących pokoi do modlitwy i w jaki kontekst wpisywane są te postulaty. Na potrzeby artykułu przeprowadzono dwuetapowe badanie jakościowe. Najpierw w badaniu eksploracyjnym zidentyfikowano polskie uczelnie, na których funkcjonują pomieszczenia dla osób ze szczególnymi potrzebami, następnie z przedstawicielami tych uczelni przeprowadzono częściowo ustrukturyzowane indywidualne wywiady pogłębione. Przeprowadzone badanie pozwoliło stwierdzić, że na większości polskich uczelni nie ma ani miejsc kultu jednej religii ani wspólnych przestrzeni służących celom religijnym. Droga do utworzenia pokoju ciszy czy pokoju medytacji na polskich uczelniach zaczyna się najczęściej od zrozumienia i wyjścia naprzeciw potrzebom osób z niepełnosprawnościami, a w dalszej kolejności – osób neuroatypowych. Duże znaczenie w tym kontekście odgrywają dobre praktyki uczelni zagranicznych. Jeżeli chodzi o pokoje do modlitwy dla mużulmanów, to poza dwoma przypadkami, na uczelniach nikt nie podnosił takiej kwestii.

Słowa kluczowe: pokoje do modlitwy, mużulmanie, polskie uczelnie, szczególne potrzeby, pomieszczenia do wyciszenia, równe szanse.

---

* Adres: dr hab. prof. SGH Katarzyna Górak-Sosnowska, kgorak@sgh.waw.pl, ORCID: 0000-0002-1121-6240.

** Adres: dr Ewa Jastrzębska, ewa.jastrzebska@sgh.waw.pl, ORCID: 0000-0002-0029-6943.

Wprowadzenie

Wyodrębnianie z przestrzeni miejsc dla osób o szczególnych potrzebach ma długą tradycję na zachodnich uczelniach (Post, Molendijk, 2007; Smith, 2016). Są to zarówno pokoje czy pomieszczenia do wyciszenia, jak również miejsca do zadumy, medytacji, czy modlitwy. Pomieszczenia te zostały wyodrębnione w przestrzeni uczelni, aby wyjść naprzeciw oczekiwaniom coraz liczniejszych grup studentów o szczególnych potrzebach. Potrzeby te mogą wynikać z neuroróżnorodności czy neuroatypowości, a także z odmienności kulturowej, w szczególności religijnej.

Uczelnie są naturalnym miejscem, gdzie jest wytwarzana, definiowana i negocjowana odmienność kulturowa, ponieważ uczą się na nich i pracują zróżnicowane grupy, które wchodzą ze sobą w interakcje (Jones, 2014). Kultura organizacyjna uczelni jest naznaczona zależnościami o charakterze hierarchicznym, ale jednocześnie daje przestrzeń do swobodnej wymiany myśli i dyskusji – niekiedy burzliwych. Jest to jednak zarazem przestrzeń bezpieczna w tym sensie, że tworzą ją ludzie o stosunkowo wysokim poziomie wykształcenia i otwartości na odmienność (Hopkins, 2011, s. 160).

Uwzględnienie tych potrzeb wynika z zasady równego dostępu do szans – a zatem uwzględnienia odmiennych uwarunkowań indywidualnych (ang. *equity*) (ONZ, 1948). Chodzi tu zatem o stworzenie każdemu optymalnych warunków do nauki, o ile mieszczą się w kategorii racjonalnych usprawnień (ang. *reasonable accomodation*). Tworząc dedykowane przestrzenie do wyciszenia czy medytacji uczelnie kierują się ponadto zasadą użyteczności oraz inkluzywności (Levey, 2007, s. 52). Ta pierwsza oznacza, że student, który ma zagwarantowane optymalne warunki do nauki, będzie w większym stopniu korzystał z oferty uczelni i osiągał lepsze efekty uczenia się. Druga zasada wiąże się z poczuciem przynależności do społeczności uczelni, mimo odmienności czy szczególnych potrzeb.

W niniejszym artykule chcemy przyjrzeć się jednej z takich szczególnych potrzeb – a mianowicie możliwości odmawiania modlitwy przez muzułmanów studiujących na uczelniach. W wielu państwach Europy Zachodniej islam jest drugą po chrześcijaństwie religią o największej liczbie wyznawców, co przekłada się także na znaczną liczbę studiujących muzułmanów. W zróżnicowanej populacji studentów stanowią oni widoczną grupę o specyficznych potrzebach. W kontekście polskim tego typu przestrzenie w zasadzie nie istnieją na uczelnianych kampusach. Wynikać to może z dwóch powodów – demograficznego i instytucjonalnego. Pierwszym jest niewielka liczebność muzułmanów wśród studiujących, a tym samym niewielka widoczność islamu w uczelnianej przestrzeni. Drugim jest kontekst instytucjonalny – jeśli już pomieszczenie służące

do odprawiania modlitwy przez muzułmanów funkcjonuje, to zazwyczaj jest jednym z wielu różnych pomieszczeń i przestrzeni znajdujących się na kampusach uczelni. W przypadku uczelni polskich tego typu pomieszczeń jest generalnie niewiele, niezależnie od grupy docelowej, której miałyby służyć. Uwarunkowania te nie tylko nie przekreślają podjętego przez nas tematu badawczego, ale nadają mu specyficzny charakter. Część studiujących na polskich uczelniach muzułmanów będzie chciała się modlić na kampusie, a część z nich zdecyduje się to robić gdzie to możliwe albo wystąpić z wnioskiem o dedykowaną przestrzeń. Pojawia się zatem pytanie o to, w jaki sposób ustosunkowują się do takich postulatów polskie uczelnie, a także o to, w jaki kontekst wpisywany jest ten postulat.

Artykuł podzielony jest na cztery części. W pierwszej omawiamy uwarunkowania tworzenia wyodrębnionych przestrzeni dedykowanych dla osób o szczególnych potrzebach, a także ich typologie. Szczególną uwagę zwracamy na miejsca do modlitwy, medytacji i wyciszenia. Część drugą poświęcamy miejscom przeznaczonym do modlitwy dla muzułmanów jako specyficznej przestrzeni wyróżniającej się nie tylko wyposażeniem czy funkcjami, ale również konotacjami, jakie wywołują w kontekście sekurytyzacji wyznawców islamu. Kolejne dwie części naszego artykułu dotyczą badań własnych – a zatem próby aplikacji wiedzy syntetycznie ujętej w pierwszych dwóch częściach do specyfiki polskich uczelni. Najpierw przedstawiamy źródła danych i metodologię naszego badania, a następnie uzyskane wyniki. Artykuł kończy dyskusja na temat tego, czy i w jakim zakresie polskie uczelnie powinny wygospodarować przestrzeń do modlitwy dla studentów muzułmańskich.

W artykule przyjęliśmy narrację w pierwszej osobie liczby mnogiej. Wynika ona nie tylko z charakteru badań własnych (jakościowych), lecz także z inspiracji do ich przeprowadzenia. Był nią miesiąc *ramadan* i dwóch studentów jednej z polskich uczelni, którzy w tym czasie chcieli znaleźć miejsce do modlitwy, aby uczcić ten szczególny czas postu. Ich postulat dotyczył zatem tymczasowej przestrzeni, z której korzystaliby 3–4 razy dziennie po 10 minut przez 30 dni (jeden miesiąc księżycowy) w ciągu roku. Realizacja tego postulatu okazała się niemożliwa – odmowę uzasadniono brakiem przestrzeni i hipotetyczną koniecznością uwzględnienia postulatów wszystkich innych religii i grup studentów o jakiegokolwiek odmienności w każdym gmachu kampusu. W rezultacie jeden ze studentów odmawiał modlitwę w części piwnicznej przy automacie z kawą, a drugi starał się wynegocjować dostęp do sal wykładowych na czas przerwy, aby tam się modlić. Sytuacja ta wzbudziła w nas ciekawość, w jaki sposób na innych uczelniach podchodzi się do tego zagadnienia – o ile w ogóle zostało wyartykułowane.

Medytacja, modlitwa, wyciszenie i dedykowana im przestrzeń

Zachodnie uczelnie są przestrzeniami wielu wyznań i religii, co stanowi naturalną konsekwencję nie tylko zróżnicowanej etnicznie i religijnie populacji, lecz także umiędzynarodowienia studiów. Pomieszczenia służące studentom o specjalnych potrzebach stały się częścią instytucjonalnej tkanki uczelni, które tworzą takie wyodrębnione przestrzenie, aby wyjść naprzeciw potrzebom duchowym czy religijnym studentów. Pomieszczenia te określane są na różne sposoby: pokój wyciszenia, miejsce kultu, miejsce do modlitwy, przestrzeń wielu religii czy wielu wyznań (Christensen i inni, 2019, s. 300). Czasami przestrzenie te dedykowane są określonej grupie (np. kaplica), czy określonemu celowi (np. pokój wyciszenia), a czasami służą wiążące podobnych potrzeb (np. różnych potrzeb religijnych).

Pojawienie się takich pomieszczeń w przestrzeni uczelni miało charakter oddolny albo odgórny. W pierwszym przypadku, jak na przykład w Stanach Zjednoczonych Ameryki, wiązało się z tradycją protestu i przeciwdziałania rasizmowi. W ten sposób prawa i potrzeby adresowane przez przedstawicieli innych kultur i tradycji niż dominująca, stopniowo zaczęły być afirmowane w przestrzeni publicznej, w tym w uczelni. W przypadku drugim, strategię włączającą stały się elementem polityki kreowanej przez państwo, której celem jest zarządzanie społeczeństwem zróżnicowanym kulturowo i religijnie. Zróżnicowane potrzeby religijne powinny być uwzględniane w ramach racjonalnych usprawnień (Levey, 2007, s. 51).

Uczelnie podchodzą do organizacji miejsc do modlitwy na swoich kampusach na różne sposoby. J. Smith (2016) zaproponował ciekawą typologię w kontekście uczelni brytyjskich. Zawiera się ona w dwóch wymiarach: pragmatyzmu – czyli tego, w jakim zakresie uczelnie starają się wykorzystywać najlepsze praktyki dotyczące zarządzania przestrzeniami wieloreligijnymi oraz religii publicznej – a zatem przyjętej postawy wobec religii na kampusie uczelni. Jeżeli uczelnia cechuje się pragmatyzmem, wówczas przyznaje przedstawicielom różnych wyznań odpowiednie środki i przestrzeń na działalność a wszelkie działania podejmuje w konsultacji z nimi. Niski poziom pragmatyzmu oznacza, że uczelnie nie przeznaczają na ten cel odpowiednich środków i koncentrują się jedynie na tym, aby spełnić minimum wymagane prawem. W wymiarze religii publicznej duże zaangażowanie oznacza docenienie znaczenia religii w życiu i rozwoju studentów oraz włączenie spraw duchowych i religijnych w życie społeczności uczelni. Niskie zaangażowanie tożsame jest z kampusem neutralnym światopoglądowo, gdzie obecność religii postrzegana jest jako wyzwanie i problem.

Pomieszczenia służące osobom różnych wyznań mogą mieć wystrój pozytywny albo negatywny (Bobrowicz, 2018). W pierwszym przypadku pomiesz-

czenie zawiera artefakty charakterystyczne dla różnych wyznań, osiągając „jedność przez inkluzję”. Wystrój wnętrza takiego pomieszczenia może stanowić spore wyzwanie, biorąc pod uwagę to, że trudno jest niekiedy połączyć ze sobą elementy charakterystyczne różnych wyznań – np. muzułmanie nie powinni modlić się w pomieszczeniu, gdzie znajdują się wizerunki postaci (a już na pewno nie powinny znajdować się one przed nimi), podczas gdy w świątyniach chrześcijańskich znajdują się wizerunki Jezusa Chrystusa; wiele religii rdzennych preferuje pomieszczenia okrągłe z wyznaczonym środkiem, podczas gdy w meczecie orientację wyznacza *mihrab*, wyznawcy islamu potrzebują miejsca do ablucji, z kolei buddyści używają w swoich rytuałach i obrzędach kwiatów i owoców (Johnson, Laurence, 2012). To wszystko sprawia, że bardzo trudno jest zaprojektować pokój wielu wyznań. Z tego względu częstszym i prostszym rozwiązaniem jest wystrój negatywny, czyli taki który minimalizuje widoczność elementów jakiegokolwiek religii, kładąc nacisk na neutralność. Są to zazwyczaj białe pomieszczenia bez okien, które adaptowane są doraźnie do potrzeb użytkującej je grupy.

Tworzenie i zarządzanie przestrzeniami odpowiadającymi na potrzeby religijne studentów – choć w założeniu ma prowadzić do inkluzji, wiąże się niekiedy z konfliktami. Są to zarówno konflikty zewnętrzne – a zatem dotyczące tego, czy uczelnia w ogóle takie przestrzenie powinna oferować, jak również wewnętrzne – pomiędzy przedstawicielami poszczególnych wyznań. W pierwszym przypadku dyskusje toczą się zazwyczaj wokół tego, czy świecki charakter uczelni może zostać zniszczony, jeżeli pojawi się na jej terenie miejsce kultu (Jones, 2014). Proponenci wieloreligijnych przestrzeni zwracają jednak uwagę na to, że uwarunkowania historyczne i instytucjonalne zazwyczaj i tak faworyzują dominującą tradycję religijną – (judeo-)chrześcijańską (Mubarak, 2007). Świadczy o tym układ dni wolnych od pracy w związku ze świętami religijnymi (Boże Narodzenie, Wielkanoc, Wszystkich Świętych), organizowanie tych świąt religijnych na uczelniach czy istnienie w nich kaplic. Dominację tradycji chrześcijańskiej widać także niekiedy w sposobie aranżacji przestrzeni mających służyć wielu religiom. S. Gilliat-Ray (2005, s. 304) omawia w tym kontekście Millenium Dome w Londynie, w którym przestrzeń służąca do modlitwy osób różnych wyznań została zaaranżowana w sposób, który rezonuje z tradycją chrześcijańską. W drugim przypadku – konfliktów wewnętrznych, dochodzi do rywalizacji między poszczególnymi grupami religijnymi o prawa i zasoby (Gilliat-Ray, 2005).

Miejsce do modlitwy dla muzułmanów na kampusach uczelni

Pokoje czy pomieszczenia do modlitwy dla muzułmanów są naturalnym elementem przestrzeni na wielu europejskich uczelniach. Studiujący muzułmanie są jedną z wielu różnych grup o specyficznych potrzebach, do których uczelnie adresują swoją ofertę. Specyficzne potrzeby muzułmańskich studentów mogą dotyczyć dostępności żywności *halal* na kampusie (Islam i inni, 2018), wyodrębnienia miejsca do modlitwy czy możliwości noszenia stroju zakrywającego ciało: w przypadku mężczyzn może to dotyczyć zajęć z wychowania fizycznego (Miles, Benn, 2016), natomiast w przypadku kobiet – zarówno wychowania fizycznego, jak i innych (Scott-Baumann i inni, 2020).

Muzułmanie powinni modlić się pięć razy dziennie o określonych porach, a przed modlitwą dokonać rytualnej ablucji. Ważna jest zatem przestrzeń, ale i pora modlitwy. Muzułmanie mogą modlić się w dowolnym miejscu, o ile jest ono czyste. Jednak w sytuacji, gdy chętnych do modlitwy jest wielu, rozwiązaniem może być wyodrębnienie stosownej przestrzeni na ten cel. Powinna ona cechować się odpowiednią pojemnością, tak aby dała radę pomieścić wiernych zebranych na wspólną modlitwę piątkową, nie zawierać wizerunków postaci ludzkich czy zwierzęcych, mieć *mihrab*, a zatem być zorientowana na kierunek Mekki (ar. *kibla*), a jeżeli jest to architektonicznie niewykonalne – *mihrab* powinien być zaznaczony, a także umożliwić wydzielenie przestrzeni dla kobiet i mężczyzn. Ponadto, ze względu na konieczność ablucji, w bliskiej odległości powinien znajdować się dostęp do urządzeń sanitarnych (osobny dla kobiet i mężczyzn). Przedstawione wyżej zalecenia mają charakter normatywny i ilustrują pewien typ idealny. W praktyce często jednak są to pomieszczenia zaadaptowane na ten cel, a zatem możliwości ich różnych aranżacji są ograniczone.

Popularność i powszechność pomieszczeń do modlitwy dla muzułmanów na uczelniach zachodnich jest zróżnicowana. W państwach, w których większość populacji stanowią muzułmanie, są immanentnym i naturalnym elementem kampusu – czasami są to dedykowane pomieszczenia, a niekiedy znajdujące się na kampusie meczety (Dewiyanti, Budi, 2015). Pomieszczenia do modlitwy na uczelniach znajdujących się w państwach europejskich istnieją od kilku dekad. Na przykład już ponad dwie dekady temu co najmniej co trzecia brytyjska uczelnia oferowała studentom muzułmańskim dedykowaną przestrzeń do modlitwy (Gilliat-Ray, 2000). Model brytyjski być może nie jest reprezentatywny dla państw europejskich ze względu na specyficzną rolę Kościoła w życiu społecznym, a także przyjętą politykę wielokulturowości, jednak wskazuje, że utworzenie albo zaadaptowanie przestrzeni do celu modlitwy dla wyznawców islamu studiujących na uczelni było i jest praktyką dość powszechną – choć nie oznacza to, że niepodważalną i nienegocjowalną (Mubarak, 2007).

Pomieszczenia do modlitwy dla studiujących muzułmanów pojawiają się w Niemczech (Dziri, 2012) czy w Niderlandach (Beekers, 2019), z kolei we Francji wynegocjowanie takiego pomieszczenia na uczelni jest utrudnione i – jeżeli w ogóle – odbywa się nieformalnie (Jouili, 2009).

Pomieszczenia służące muzułmanom do modlitwy są przez nich użytkowane. Z badań A. Possamai’ego i in. (2016, s. 316–317) przeprowadzonych wśród muzułmańskich studentów w Australii wynika, że jeżeli mają ku temu możliwość zdecydowanie częściej korzystają z pomieszczenia na swoim kampusie aniżeli z meczetu. Wynika to z bliskości przestrzennej pomieszczenia na kampusie i pór modlitwy. Jeżeli modlitwy przypadają na czas zajęć na uczelni, optymalnym rozwiązaniem jest skorzystanie z lokalnego pomieszczenia, zwłaszcza że sama modlitwa jest stosunkowo czasochłonna.

Problematyczną kwestią bywa umiejscowienie pomieszczeń służących muzułmanom do modlitwy w przestrzeni uczelni. Bywa, że są one zlokalizowane poza centrum kampusu, z dala od pomieszczeń przeznaczonych dla członków innych społeczności religijnych czy w nieodpowiednim miejscu. W badaniach Ch. Asmar (2005, s. 304) jedna ze studentek skarżyła się, że musi się modlić blisko toalet, co jest dla niej mało komfortowe. P. Hopkins (2011, s. 164) omawia przypadek jednej z uczelni brytyjskich, gdzie meczet został ulokowany poza głównym kampusem i z dala od miejsc dedykowanych dla wszystkich innych wyznań, które znajdowały się we wspólnym budynku. W obu przytoczonych przypadkach rozwiązania te miały charakter pragmatyczny. W pierwszym, pomieszczenie do modlitwy było zlokalizowane blisko urządzeń sanitarnych, aby umożliwić muzułmanom ablucję. W drugim przypadku umiejscowienie meczetu wynikało z dużej liczby zamierzających z niego korzystać muzułmanów, którzy nie zmieściliby się w jednym budynku z wyznawcami innych religii. Mimo to, wywołało to u niektórych muzułmanów poczucie dyskryminacji i gorszego traktowania.

Bywa jednak i tak, że muzułmanie studiujący na europejskich czy amerykańskich uczelniach nie mają dedykowanego dla siebie miejsca. Wówczas niektórzy z nich decydują się powstrzymać od modlitw i odrobić je później w domu, inni natomiast podejmują wyzwanie i modlą się w wybranym przez siebie miejscu na kampusie. Jeżeli modlitwę chce odmawiać wspólnie grupa studentów, bywa że zajmują w tym celu jakieś nieużytkowane na ten czas pomieszczenie, zasami mogą z niego korzystać nieformalnie, a czasami nie – wówczas znajdują kolejne albo modlą się w przestrzeni publicznej (Jouili, 2009). Modlitwa indywidualna wymaga nie tylko znalezienia odpowiedniego miejsca, ale i przełamania dyskomfortu (Stubbs, Saale, 2013, s. 460). Niemuzułmańskie otoczenie nie jest przyzwyczajone do modlących się muzułmanów, którzy w trakcie modlitwy pochylają się, a także biją pokłony. Z tego powodu

modlitwa w przestrzeni publicznej – nawet jeżeli na uboczu, wiąże się z ciekawskimi spojrzeniami, a czasami niechcianymi interakcjami. Alternatywną strategią podejmowaną przez innych studentów jest modlitwa w tymczasowo pustych salach wykładowych (o ile takie znajdują) czy między półkami z książkami w bibliotece – z nadzieją, że w czasie modlitwy nie pojawi się nikt, kto może ją zakłócić (Asmar i inni, 2004, s. 53).

Kontekst państwowy i instytucjonalny, liczebność i religijność lokalnej społeczności muzułmańskiej warunkują to, czy i w jakim stopniu studenci muzułmańscy zgłaszają prośby czy postulaty o utworzenie pomieszczenia służącego do modlitwy. Na wielu uczelniach nie ma takiej potrzeby, albowiem stosowne pomieszczenia już są. We Francji studenci muzułmańscy rzadko postulują tego typu pomieszczenia ze względu na zasadę laickości. Bywa jednak i tak, że studenci muzułmańscy nie podejmują dialogu z władzami uczelni. Może wynikać to z przekonania o niezrozumieniu ich potrzeb, ale równie dobrze z potrzeby poczucia przynależności do społeczności uczelni – a co za tym idzie, nie wyróżniania się (Stubbs, Saale, 2013). Zarazem, na co wskazują badania Ch. Asmar i in. (2004, s. 60), nieodpowiednie zaspokajanie przez uczelnię potrzeb studentów muzułmańskich może negatywnie wpłynąć na ich poczucie przynależności do społeczności uczelni. Utworzenie miejsca, gdzie studenci mogą się modlić pokazuje im, że ich potrzeby są ważne i uwzględniane przez uczelnię.

Pomieszczenia służące do modlitwy muzułmanów wpisują się nie tylko w przytoczoną wyżej dyskusję na temat świeckiego vs. religijnego charakteru uczelni, lecz także wiążą się z sekurytyzacją muzułmanów (Saeed, 2005). Miejsca, w których gromadzą się muzułmanie w celach religijnych, bywają postrzegane jako zagrożone radykalizacją i niebezpieczne. Obawy i poczucie zagrożenia podsycane są dodatkowo przez środki masowego przekazu, co w niektórych przypadkach powoduje zamknięcie miejsc służących muzułmanom do modlitwy (Smith, 2006). Dodatkowym problemem – w przypadku, gdy muzułmanie korzystają z przestrzeni wspólnych dla różnych religii, jest ich liczebna dominacja, która wywołuje przekonanie, że to oni zawłaszczają całą przestrzeń (Bobrowicz, 2018). Tymczasem przestrzeń w takich wspólnych pomieszczeniach jest zazwyczaj neutralna – to użytkownicy nadają jej specyficzne znaczenie. Jeżeli zaś większość z nich stanowią wyznawcy islamu, przestrzeń zaczyna nabierać charakteru muzułmańskiego (Christensen i inni, 2019).

Źródła danych i metodologia

Aby zidentyfikować pomieszczenia do modlitwy dla muzułmanów w strukturach polskich uczelni, zrealizowałyśmy dwuetapowe badanie eksplo-

racyjne. W pierwszym etapie, za pośrednictwem nieformalnej akademickiej sieci bezpieczeństwa i równości (skupiającej pełnomocników rektorów, rzeczników akademickich, członków różnych komisji, pracowników administracji i sympatyków) rozesłaliśmy zapytanie do 80 członków listy mailingowej a także do innych osób, do których trafiłyśmy dzięki metodzie kuli śnieżnej: *czy na ich uczelniach są pomieszczenia do modlitwy dla muzułmanów?* W ten sposób uzyskaliśmy 13 odpowiedzi – w większości negatywnych; pomieszczeń służących do odprawiania przez muzułmanów modlitwy w zasadzie na polskich uczelniach nie ma.

Kilka osób wskazało na inne pomieszczenia na swoich uczelniach, które nie są wyodrębnioną przestrzenią wyłącznie dla muzułmanów, ale mogłyby hipotetycznie taką funkcję spełnić. Osoby te zaprosiliśmy do drugiego etapu naszego badania – częściowo ustrukturyzowanych indywidualnych wywiadów pogłębiających, których zrealizowałyśmy osiem. W wywiadach skupiliśmy się na trzech blokach zagadnień wyszczególnionych w badaniu H. Christensen i inni (2019), a mianowicie: (a) przyczyny wyodrębnienia takiej przestrzeni, (b) jej lokalizacja, a także wygląd i wyposażenie, (c) sposób wykorzystywania tej przestrzeni.

Wywiady zostały przeprowadzone w czerwcu–lipcu 2023 roku za pomocą aplikacji MS Teams i trwały od 40 do 90 minut. Naszymi respondentami byli przede wszystkim rzecznicy akademicy lub równości. Wybór osób pełniących funkcje rzeczników wynikał z ich wiedzy eksperckiej, a także specyfiki spraw, jakimi zajmują się na swoich uczelniach. Kwestie pomieszczeń dedykowanych dla osób o specjalnych potrzebach były naturalnie konsultowane z nimi, a czasami aktywnie przez nich wspierane. Co więcej, rzecznicy – ze względu na swój status mediatorów (Alcover, 2009) – nie tylko aktywnie uczestniczyli w tworzeniu dedykowanych przestrzeni, lecz często mieli możliwość zapoznania się ze stanowiskami różnych stron tego procesu. Dzięki temu mogli opisać proces w sposób możliwie pełny. Wywiady zostały przetranskrybowane, a następnie zakodowane za pomocą programu MAXQDA.

Jedynie na jednej z trzynastu uczelni znajduje się przestrzeń służąca do modlitwy studiującym tam muzułmanom. Zgromadzone przez nas dane ilustrują zatem nie tyle to, czy i gdzie znajdują się takie miejsca, lecz raczej występujące interpretacje i narracje wokół takich przestrzeni na polskich uczelniach. W naszej próbie znalazły się uczelnie publiczne mieszczące się w największych ośrodkach miejskich – w Białymstoku, Gdańsku, Krakowie, Szczecinie, Toruniu, Warszawie i Wrocławiu, a także w dwóch mniejszych miastach. Cztery z nich to uniwersytety, trzy – politechniki, po dwie uczelnie medyczne i akademie sztuk pięknych, a także jedna uczelnia ekonomiczna i jedna rolnicza. Ze względu na charakter uzyskanych informacji, a także zasady udziału w na-

szym badaniu, zdecydowałyśmy się na nie podawanie ani nazw uczelni, ani nazw mniejszych miejscowości, ponieważ mogłoby to być tożsame z ich identyfikacją.

Miejsce do modlitwy dla muzułmanów w przestrzeni polskich uczelni

Polskie uczelnie dość zachowawczo podchodzą do ustanowienia miejsc kultu na swoim terenie. Wyjątek stanowią funkcjonujące zazwyczaj na uczelniach kościelnych (ale nie tylko, bo również np. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego czy Uniwersytecie Łódzkim) kaplice czy kościoły. Na większości polskich uczelni nie ma ani miejsc kultu jednej religii ani wspólnych przestrzeni służących celom religijnym. Podejście dominujące na uczelniach polskich różni się zatem od uczelni zachodnich, zarówno jeżeli chodzi o typologię pomieszczeń, jak również o stosunek do nich władz uczelni.

Typologię wspólnych przestrzeni w kontekście uczelni skandynawskich zaproponował H. Christensen i in. (2019). Przedstawiamy ją w tabeli 1.

Tab 1. Typologia wspólnych przestrzeni na uczelniach skandynawskich

Charakter przestrzeni \ Cel przestrzeni	religijny	duchowy	świecki
indywidualny	pokój do modlitwy	pokój kontemplacji	pokój do refleksji
kolektywny	pokój wielu wyznań	pokój medytacji	przestrzeń do rekreacji

Źródło: Christensen H. i in., 2019, s. 304.

W przypadku rozwiązań stosowanych na polskich uczelniach możemy mówić o obu podtypach przestrzeni świeckich, pomieszczeniach łączących funkcje religijne i świeckie (np. pokój ciszy na Uniwersytecie Ekonomicznym w Poznaniu, w którym można zarówno się pomodlić, jak i wyciszyć¹), jak również o przestrzeniach (większych niż pokoje) o charakterze religijnym, przeznaczonych na potrzeby jednego wyznania (kaplice, kościoły), czy wreszcie przestrzeniach świeckich o celach kolektywnych, ale nastawionych na różnorodność kulturową (a nie religijną *explicitie*). Typologia przestrzeni wyglądałaby zatem następująco (tabela 2):

¹ Zob. *Pokój ciszy*, w: *Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu* [online], dostęp: <<https://ue.poznan.pl/studenci/pokoj-ciszy/>>, 16.05.2024.

Tab 2. Typologia wspólnych przestrzeni na uczelniach polskich

Charakter przestrzeni Cel przestrzeni	chrześcijański	kulturowy	niereligijny
indywidualny	–	–	pokój do wyciszenia
kolektywny	kaplica/kościół	przestrzeń wielu kultur	przestrzeń do rekreacji

Źródło: Opracowanie własne.

O ile nie są kaplicą czy kościołem, miejsca do modlitwy pojawiają się na polskich uczelniach rzadko i nie są wprost nazywane miejscami do modlitwy. Jak tłumaczy to jedna z respondentek:

„Specjalnie nazywałam to pokojem wyciszenia, pokojem wielu kultur, żeby niekoniecznie sugerować, że to jest tylko do modlitwy innych wyznań. Żeby było takie poczucie, że jest to po prostu bezpieczne miejsce dla każdego, kto chce się wyciszyć, odizolować, chwilę pomyśleć, a w tym wszystkim zawiera się też to, że przede wszystkim mogą przyjść, pomodlić się osoby, które nie mają do tego miejsca, a są na naszej uczelni”.

Omijanie aspektu religijnego tego typu pomieszczeń ma jeszcze jedną przyczynę. Wiąże się z silnym zakorzenieniem uczelni w tradycji katolickiej, niezależnie od ich postulowanego świeckiego charakteru. Podsumował to inny respondent:

„Z jednej strony jesteśmy uczelnią chrześcijańską, więc krzyże mają prawo wisieć, a z drugiej jesteśmy uczelnią świecką, w związku z czym nikomu nie wolno prezentować się jako osoba, dla której religia ma znaczenie”.

Świecki charakter uczelni dotyczy jednak wyznań innych niż chrześcijańskie. To prowadzi do swoistego paradoksu:

„Religijność ma być niewidzialna, w związku z czym nie wolno się modlić, bo modlenie się już nie jest niewidzialne. No, a tym bardziej, jak to jest modlenie się, które nie jest katolicko-chrześcijańskie – to jest w ogóle podwójne nie”.

Dwoje innych respondentów w podobny sposób odniosło się do świeckiego charakteru swoich uczelni, tłumacząc, że nie ma tam miejsca na elementy jakiegokolwiek religii, a zarazem nie dostrzegali elementów religii katolickiej obecnych na ich uczelniach.

Droga do utworzenia pokoju ciszy czy pokoju medytacji na polskich uczelniach zaczyna się najczęściej od zrozumienia i wyjścia naprzeciw potrzebom osób z niepełnosprawnościami, a w dalszej kolejności – osób neuroatypowych.

Uczelnie reagowały na ich potrzeby najpierw w sposób zindywidualizowany i doraźny, a później z pomocą kompleksowych projektów realizowanych w ramach programu „Uczelnia dostępna” (POWER). Niemalą rolę odgrywały także wizyty studyjne w zagranicznych ośrodkach naukowych i zapoznanie się z tamtejszymi rozwiązaniami. Często dawało to impuls do otwarcia się na różnorodność i większą inkluzywność:

„Pojechaliśmy z wizytą studyjną do uniwersytetu w X i to był strzał w dziesiątkę. [...] Jak wróciliśmy, to wszyscy byli zachwyceni i stwierdzili jednogłośnie, że musimy się otworzyć już nie tylko na osoby niesłyszące, ale że w ogóle ta zmiana na uniwersytecie u nas musi nastąpić i od tego momentu tak naprawdę zaczęliśmy rozmawiać o szeroko rozumianej grupie osób ze szczególnymi potrzebami”.

Nasi respondenci często nawiązywali do dobrych praktyk, z którymi zetknęli się na zagranicznych uczelniach. Podkreślali także, że wskazując na rozwiązania stosowane na uczelniach zachodnich byli w stanie zainteresować inkluzywnością władze swoich uczelni. Dobre praktyki z uczelni zachodnich padają na podatny grunt, biorąc pod uwagę ich wysoką pozycję w rankingach międzynarodowych i półperyferyjny status polskich uczelni (*The Times*, 2023; Luczaj, 2020). Inspiracje te, a także dążenie do umiędzynarodowienia polskich uczelni, pociągają za sobą zmiany w sposobie patrzenia na różnorodność, co ilustrują dwie kolejne wypowiedzi:

„Myślę, że to raczej robią pod takim hasłem otwierania się na potrzeby duchowe, że jakby uczelnia zaczyna dostrzegać, że człowiek składa się też z duchowości, na którą się składa religijność”.

„Nasza uczelnia w przeciwieństwie do wielu uczelni w Polsce jest umiarkowanie różnorodna. My chcielibyśmy by była bardziej różnorodna, ale mamy mało studentów cudzoziemców”.

Ostatnia wypowiedź ilustruje kolejny istotny wątek w kontekście rozważań na temat miejsca pomieszczeń do modlitwy dla muzułmanów na polskich uczelniach – niewielką liczbę muzułmanów. Z wyjątkiem wydziałów i kierunków medycznych czy technicznych, a także kilku uczelni o wysokim poziomie umiędzynarodowienia, studentów wyznających islam jest niewiele, a nawet jeżeli są – nie są widoczni jako muzułmanie (ang. *visibly Muslim*) (Tarlo, 2010). To stawia uczelnie przed dylematem, czy niejako wyprzedzać ich potrzeby (a także innych na ten moment „niewidocznych” grup), czy może zbadać potrzeby różnych grup studenckich i wtedy dopiero podejmować stosowne działania, a może jeszcze inaczej – czekać, aż potrzeby zostaną wyartykułowane.

Pierwsze rozwiązanie zastosowano na jednej z nastawionych na różnorodność uczelni o stosunkowo dużym kampusie:

„To nie chodzi o to, ile takich osób jest, tylko my wychodzimy z założenia, że być może takich osób nie ma, ponieważ nie jesteśmy do tego przygotowani, czyli jest od razu bariera wejścia”.

Władze uczelni wychodzą z założenia, że likwidując bariery wejścia zachęca osoby ze specjalnymi potrzebami do rozpoczęcia studiów, a tym samym nakłady poniesione na specjalne rozwiązania dla nich, zwrócą się (co wpisuje się we wspomnianą zasadę użyteczności G. Leveya). Podobna strategia realizowana na innej polskiej uczelni przyniosła jednak odwrotny skutek. Na uczelni tej funkcjonował pokój do medytacji, jednak nie był użytkowany, więc został zamknięty. Pojawia się zatem pytanie, o to, które specjalne potrzeby brać pod uwagę i jak ustawić priorytety. Z naszych wywiadów wynika, że badane uczelnie koncentrują się na potrzebach grup widocznych w dyskursie publicznym, a zatem osób neuroróżnorodnych, studiujących rodziców, niekiedy społeczności LGBT+. Niektóre z uczelni planują zrealizować analizę potrzeb studentów, aby zoptymalizować swoje działania.

Jeżeli chodzi o pokoje do modlitwy dla muzułmanów, to poza dwoma przypadkami, na pozostałych uczelniach nikt nie podnosił takiej kwestii. Przypadek pierwszy dotyczył jednego z akademików na Uniwersytecie Łódzkim, gdzie studenci muzułmańscy mają swoje miejsce do modlitwy. Drugi przypadek zakończył się burzą medialną, a dotyczył tego, że cztery lata temu muzułmańscy studenci Uniwersytetu Mikołaja Kopernika poprosili o pokój do modlitwy i dostosowanie grafiku zajęć do ich pór². Pojawia się zatem kolejne pytanie o to, czy muzułmańscy studenci potrzebują dedykowanego miejsca, ale boją się o nie poprosić, czy może decydują się na przystosowanie do warunków na uczelni i nie odstawanie od większości. Jeden z naszych rozmówców podsumowuje to w następujący sposób:

„To nawet nie to, że nie ma się gdzie modlić, bo ludzie nie mieli w sobie tyle tupetu, żeby przyjść i uważać, że oni mają prawo się tu modlić. Ale przychodzili do mnie ludzie, że na przykład modlili się gdzieś na podłodze przy szatni i przyszedł ktoś i na nich nakrzyczał, że to jest nie na miejscu i że oni naruszają uczucia innych w ten sposób, że się modlą”.

Biorąc pod uwagę dość wysoki poziom zinstytucjonalizowanej islamofobii w Polsce (Abdallah-Krzepkowska i inni, 2022), można sądzić, że – niezależnie

---

² Por. np. *Pokój modlitw na UMK w Toruniu? Proszą o to muzułmańscy studenci*, w: *Onet. Wiadomości* [online], dostęp: <<https://wiadomosci.onet.pl/kraj/torun-muzulmanscy-studenci-umk-prosza-o-pokoje-do-modlitwy/fmh4nw>>, 23.11.2019.

od niewielkiej liczby studentów muzułmańskich – pokoje do modlitwy są czymś, co znajduje się poza sferą „racjonalnych żądań” (Otterbeck, 2015).

Dyskusja

W dyskusjach na temat dostępnych na zachodnich uczelniach przestrzeniach do modlitwy, jak i wielokulturowości jako takiej, często pojawiają się głosy krytyki wskazujące na to, że łatwiej jest deklarować różnorodność niż prowadzić działania na rzecz równych szans różnorodnych grup studentów (Saeed, 2005, s. 237). Nie zmienia to jednak faktu, że na wielu uczelniach istnieją zarówno przestrzenie wielowyznaniowe, jak i takie, które są dedykowane muzułmanom. Na poziomie instytucjonalnym uczelnie te wiele lat temu wykonały zasadniczy krok tworząc lub adaptując takie przestrzenie dla swoich studentów.

Uczelnie polskie są dopiero na początku tej drogi, przy czym ma ona zdecydowanie odmienny charakter. Po pierwsze, inny jest jej początek. Pierwotną kategorią osób o specjalnych potrzebach są osoby z niepełnosprawnościami i osoby neuroatypowe. W ten sposób uczelnie dochodzą do tego, by tworzyć pokoje ciszy czy pokoje wyciszenia. Pokoje te często zaspokajają również potrzeby duchowe, jednak są one niejako dodatkiem, a nie zasadniczą przyczyną, dla której te pomieszczenia powstały. W niektórych przypadkach orientacja na inne potrzeby religijne jest pochodną tworzenia przestrzeni wielokulturowych, które mają integrować społeczność studentów i uczyć ją otwarcia na różne kultury. Również w tym przypadku religia staje się jednym z atrybutów kultury. Wydaje się, że tak skonstruowany początek drogi do ewentualnego rozważania pokoi do modlitwy dla muzułmanów wynika ze specyfiki polskich uczelni, które – w zdecydowanej większości, są w niewielkim stopniu zinternacjonalizowane, a lokalna społeczność muzułmańska również jest na tyle niewielka, że staje się niewidoczna na kampusie (lub też nie chce być widoczna).

Po drugie, polskie uczelnie są w zdecydowanej większości formalnie świeckie, co nie zmienia faktu, że religia chrześcijańska, a zwłaszcza katolicyzm, jest obecna na kampusach, a w sferze publicznej kontestowana (Zielińska, 2018). Elementy polaryzacji wokół religii widać w wypowiedziach naszych respondentów, którzy z jednej strony przedstawiali argumenty (zazwyczaj nie swoje, ale takie, z którymi się stykali), że uczelnie powinny być świeckie, a z drugiej, że tylko religia katolicka może być widoczna w przestrzeni publicznej, co wynika z dominującej pozycji Kościoła katolickiego (Zielińska, Zwierżdżyński, 2012). W obu przypadkach nie ma miejsca na ustanowienie przestrzeni, w której mogliby modlić się muzułmanie. Inaczej wygląda to w przytoczonych debatach na uczelniach zachodnich – gdzie linia demarkacyj-

na również biegnie między religią a świeckością, jednak ta pierwsza ma absolutny charakter – dotyczy zatem wszelkich religii, a nie niektórych bardziej, a innych mniej.

Wreszcie, po trzecie, uczelnie polskie funkcjonują w swoistej pustce instytucjonalnej. Nie ma w Polsce oddolnych ruchów na rzecz uznania praw innych kultur, nie ma również ogólnie prowadzonej polityki w zakresie zarządzania różnorodnością kulturową, nie mówiąc o religijnej. Innymi słowy, uczelnie mają w tym zakresie pełną autonomię, a przedstawiciele mniejszości są zazwyczaj zdani na ich dobrą wolę. Mimo to, na wielu uczelniach zaczynają być podejmowane oddolne działania o charakterze doraźnym, których celem jest adresowanie bieżących, indywidualnie zgłaszanych potrzeb – w tym tych, o charakterze religijnym.

Bibliografia

- Abdallah-Krzepkowska Beata, Górak-Sosnowska Katarzyna, Krotofil Joanna, Piela Anna, 2022, *Managing Spoiled Identity. The Case of Polish Female Converts to Islam*, Brill, Leiden.
- Alcover Carlos-Maria, 2009, *Ombudsing in Higher Education: A Contingent Model for Mediation in University Dispute Resolution Processes*, The Spanish Journal of Psychology, t. 12, z. 1, s. 275–287.
- Asmar Christine, 2005, *Internationalising students: reassessing diasporic and local student difference*, Studies in Higher Education, t. 30, z. 3, s. 291–309.
- Asmar Christine, Proude Elizabeth, Inge Lici, 2004, “Unwelcome sisters?” *An analysis of findings from a study of how Muslim women (and Muslim men) experience university*, Australian Journal of Education, t. 48, z. 1, s. 47–63.
- Beekers Daan, 2014, *Pedagogies of piety: Comparing young observant Muslims and Christians in the Netherlands*, Culture and Religion, 15:1, 72–99.
- Bobrowicz Ryszard, 2018, *Multi-Faith Spaces Uncover Secular Premises Behind the Multi-Faith Paradigm*, Religions, t. 9, z. 2, 37.
- Christensen Henrik, Hřeg Ida, Kühle Lena, Nordin Magdalena, 2019, *Rooms of Silence at Three Universities in Scandinavia*, Sociology of Religion, t. 80, z. 9, s. 299–322.
- Dewiyanti Dhini, Budi Bambang, *The Salman Mosque: The Pioneer of the Mosque Design Idea, the Driving Force Behind the Coinage of the Term “Campus Mosque” in Indonesia*, Journal of Islamic Architecture, t. 3, z. 4, s. 143–153.
- Dziri Bacem, 2012, *Muslimische Studierende an deutschen Hochschulen: Herausforderungen und Chancen für den Rat muslimischer Studierender & Akademiker*, w: Martin Rötting (red.), *Die ganze Welt am Campus!?* Kulturelle und religiöse Diversitäten: Situationen und Perspektiven, Lit Verlag, Berlin, s. 131–148.
- Gilliat-Ray, Sophie, 2005, *From “chapel” To “prayer Room”: The Production, Use, and Politics of Sacred Space in Public Institutions*, Culture and Religion, t. 6, z. 2, 287–308.
- Gilliat-Ray Sophie, 2000, *Religion in higher education: the politics of the multi-faith campus*. Aldershot: Ashgate.
- Hopkins Peter, 2011, *Towards critical geographies of the university campus: understanding the contested experiences of Muslim students*, Transactions of the Institute of British Geographers, t. 36, z. 1, s. 157–169.

- Islam Maisha, Lowe Tom, Jones Gary, 2018, *A "satisfied settling"?: Investigating a sense of belonging for Muslim students in a UK small-medium Higher Education Institution*, *Student Engagement in Higher Education Journal*, t. 2, z. 2, s. 79–104.
- Johnson Karla, Laurence Peter, 2012, *Multi-Faith Religious Spaces on College and University Campuses*, *Religion & Education*, t. 39, z. 1, s. 48–63.
- Jones Rhys, 2014, *University challenges: negotiating secularism and religiosity in higher education institutions*, *Environment and Planning*, t. 46, s. 1983–1999.
- Jouili Jeanette, 2009, *Negotiating secular boundaries: Pious micro-practices of Muslim women in French and German public spheres*, *Social Anthropology*, t. 17, z. 4, s. 455–470.
- Levey Geoffrey, 2007, *Cultural Diversity and its Recognition in Public Universities: Fairness, Utility and Inclusion*, *Political Crossroads*, t. 14, z. 1, s. 51–65.
- Luczaj Kamil, 2020, *Conceptualising the academic periphery: the case of Eastern European academic systems*, *Globalisation, Societies and Education*, t. 18, z. 5, s. 511–527.
- Miles Claire, Benn Tansin, 2016, *A case study on the experiences of university-based Muslim women in physical activity during their studies at one UK higher education institution*, *Sport, Education and Society*, t. 21, z. 5, 723–740.
- Mubarak Hadia, 2007, *How Muslim Students Negotiate their Religious Identity and Practices in an Undergraduate Setting*, *Social Science Research Council (SSRC)*.
- ONZ, 1948, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*.
- Otterbeck Jonas, 2005, *What is Reasonable to Demand? Islam in Swedish Textbooks*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, t. 31, z. 4, s. 795–812.
- Possamai Adam, Dunn Kevin, Hopkins Peter, Amin Faroque, *Worthington, Lisa, Ali, Jan*, 2016, *Muslim Students' Religious and Cultural Experiences in the Micropublics of University Campuses in NSW, Australia*, *Australian Geographer*, t. 47, z. 3, s. 311–324.
- Post Paul, Molendijk Arie, 2007, *Holy Ground: Reinventing Ritual Space in Modern Western Culture*, *Material Religion*, t. 3, s. 279–281.
- Saeed Tania, 2005, *Islamophobia in Higher Education: Muslim Students and the "Duty of Care"*, w: Jason Arday, Heidi Safia Mirza (red.), *Dismantling Race in Higher Education Racism, Whiteness and Decolonising the Academy*, Palgrave Macmillan, s. 230–250.
- Scott-Baumann Alison, Guest Mathew, Naguib Shuruq, Cheruvallil-Contractor Sariya, Phoenix Aisha, 2020, *Islam on Campus: Contested Identities and the Cultures of Higher Education in Britain*, Oxford University Press, Oxford.
- Smith Jonathan, 2016, *Multi-faith muddle: trends in managing prayer spaces at UK universities* [online], dostęp: 2.11.2023, <https://www.academia.edu/27658595/Multi-Faith_Muddle_Trends_in_Managing_Prayer_Spaces_at_UK_Universities>.
- Stubbs Benjamin, Sallee Margaret, 2013, *Muslim, Too: Navigating Multiple Identities at an American University*, *Equity & Excellence in Education*, t. 46, z. 4, s. 451–467.
- Tarlo Emma, 2010, *Visibly Muslim. Fashion, Politics, Faith*, Berg Publishers, London.
- The Times*, 2023, *World University Rankings 2024*, [online], dostęp: 14.11.2023, <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2024/world-ranking>.
- Zielińska Katarzyna, 2018, *W walce o hegemonię?: religia w polskiej sferze publicznej na przykładzie debat sejmowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zielińska Katarzyna, Zwierzdzyński Marcin, 2012, *Religious education in Poland*, w: Derek Davis, Elena Miroshnikova (red.), *The Routledge International Handbook of Religious Education*, Routledge, s. 264–271.

Institutional and normative conditions for the creation of prayer rooms for Muslims at Polish universities

Summary: Spaces for people with special needs due to neurodiversity or cultural, including religious, differences have a long tradition at Western universities. These include rooms for tranquility, meditation or prayer. Taking into account the special needs of the growing number of students is an implementation of the principle of equal opportunities at universities. The purpose of this article is to assess the possibilities for Muslims studying at Polish universities to say prayers, and to diagnose how Polish universities respond to the demands for prayer rooms and the context in which these demands are placed. For the purpose of the article, a two-stage qualitative study was conducted. First, an exploratory study identified Polish universities with rooms for people with special needs, then semi-structured individual in-depth interviews were conducted with representatives of these universities. The survey found that most Polish universities have neither places of worship for one religion nor common spaces for religious purposes. The road to the creation of a room of silence or a meditation room at Polish universities usually begins with understanding and meeting the needs of people with disabilities, followed by neuroatypical people. Good practices of foreign universities play a big role in this context. As for prayer rooms for Muslims, except for two cases, no one at the universities raised such an issue.

Keywords: Prayer rooms, Muslims, Polish universities, special needs, quiet rooms, equity.

